

Suma wszystkich nadziei. Nowy podręcznik prawa rzymskiego



Aleksander Grebieniow

Doctor iuris, adiunkt w Katedrze Europejskiej Tradycji Prawnej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, członek Biura Studiów i Analiz Sądu Najwyższego.

✉ a.grebieniow@wpia.uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0380-4541>

The Sum of All Hopes. A New Textbook on Roman Law

The article presents a book review of a recently published handbook of Roman law in Tübingen. The reviewer focuses on the concept adopted by the authors of the textbook, its systematics and the methodology of the work. The article concludes with an observation that the authors should rethink what Roman law can offer to the world today so as not to cease to exist.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie, romanistyka, podręcznik, metodologia, systematyka

Key words: Roman law, Roman law studies, handbook, methodology, systematics

[https://doi.org/10.32082/fp.4\(78\).2023.1207](https://doi.org/10.32082/fp.4(78).2023.1207)

Mijający rok przyniósł imponującą publikację trzytomowego dzieła aż 65 współautorów: *Handbuch des Römischen Privatrechts* (HRP)¹. Na obwołanie pierwszego tomu wydawnictwo Mohr Siebeck reklamuje publikację jako „nowy standard (*Standardwerk*) dla [studiów nad] prawem rzymskim”².

Prowokuje tym samym do zbadania, czy HRP istotnie może stać się nowym „wzorcem z Sèvres”, oraz jak swoją publikację postrzegają jej współautorzy. Zasadność obu pytań zdaje się potwierdzać lakoniczność przedmowy³. Niezależnie od tego, z pewnością jest to najnowsza tak obszerna praca oparta na zaktualizowanej literaturze przedmiotu, i zarazem największa synteza badań nad

1 *Handbuch des Römischen Privatrechts*, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 2023, XCVI + 3670 stron (3 tomy), ISBN 978-3-16-152359-5.

2 *Das neue Standardwerk für Römisches Recht* [...].

3 Zob. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, *Vorwort der Herausgeber*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. V.

prawem rzymskim od czasów *Lehrbuch des Pandektenrechts* Bernharda Windscheida (1817–1892), jeśli zliczyć jej niemal 3800 stron.

Niniejszą recenzję pragnę opatrzyć zastrzeżeniem, że nie aspiruje ona do całościowej merytorycznej oceny wkładu poszczególnych współautorów publikacji. HRP powstało jako dzieło poważnej części europejskiej romanistyki i zbiorczo zostanie przez nią zrecenzowane w nadchodzących latach⁴, a swoją opinię środowisko wyrazi przede wszystkim wykorzystaniem recenzowanego dzieła w przyszłych publikacjach naukowych.

szereż pięćdziesięciolecie badań nad prawem rzymskim jako nauką historycznoprawną, naznaczony walką z interpolacjami (*Interpolationenjagd*), okres zwątpienia i nadziei. Max Kaser, dystansując się od polowań na interpolacje, stworzył dzieło będące jednocześnie programem nowych poszukiwań badawczych⁸. Od tego czasu minęło ponad 50 lat, a romanistyka poszerzyła zakres swoich zainteresowań i wykształciła nowe metody. Poza tradycyjnymi badaniami egzegetycznymi znacznie rozwinęła się papirologia prawnicza⁹, badania historyczno-porównawcze¹⁰ czy kierunki zmierzające do kontekstualizacji prawa rzymskiego



Każde dzieło jest wyrazem swojej epoki, każda epoka zaś stara się znaleźć odpowiedzi na nurtujące ją pytania.

Za istotne uważam przyjrzenie się koncepcji, która leżała u podstaw HRP, i dążeń jego twórców. Należy bowiem pamiętać, że każde dzieło jest wyrazem swojej epoki, każda epoka zaś stara się znaleźć odpowiedzi na nurtujące ją pytania⁵. Podręcznik Bernharda Windscheida⁶ stanowił summę niemieckiej pandektystyki, „najdoskonalsze” jej zwięźczenie i bibliografię całego długiego XIX wieku. Chyba bez większych wątpliwości można uznać podręcznik Maxa Kasera (1906–1997)⁷ za kolejny kamień milowy, zamykający pierw-

poprzez ukazanie go na tle historii społecznej¹¹ czy gospodarczej¹². Warto się do nich odnieść: praca nad zasadniczo niezmiennym korpusem (już wielokrotnie w przeszłości opisanych) źródeł ma sens, jeśli zadajemy im nowe pytania.

Zacznijmy od systematyki publikacji; zasadnicza struktura podręcznika opiera się *grosso modo* na

- 4 Pogląd ten prezentuje również N. Jansen, *Recenzja: Handbuch des Römischen Privatrechts. Band I–III. Hrsg. von Ulrike Babusiaux, Christian Baldus, Wolfgang Ernst, Franz-Stefan Meissel, Johannes Platschek, Thomas Rüfner. – Tübingen: Mohr Siebeck 2023. XCVI, 3.670 S., Rabelsz. Online First 11/2023, <https://doi.org/10.1628/rabelsz-2023-0081>*, s. 1–11.
- 5 T. Beggio, A. Grebieniow, *Einleitung*, w: *Methodenfragen der Romanistik im Wandel. Paul Koschakers Vermächtnis 80 Jahre nach seiner Krisenschrift*, red. T. Beggio, A. Grebieniow, Tübingen 2020, s. 8.
- 6 B. Windscheid, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, t. 1–3, wyd. 7, Frankfurt a.M. 1891.
- 7 M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, t. 1–2, München, wyd. 1 (1955–1959), wyd. 2 (1971–1975); M. Kaser, *Das Römische*

Zivilprozess, München, wyd. 1 (1966), wyd. 2 wspólnie z K. Hacklem (1996).

- 8 H. Kupiszewski, *Recenzja: Das römische Privatrecht. Die nachklassische Entwicklungen, Max Kaser, München 1959*, „The Journal of Juristic Papyrology” 1962, t. 14, s. 220.
- 9 Np. M. Nowak, *Wills in the Roman Empire. A Documentary approach*, Warsaw 2015.
- 10 Por. R. Zimmermann, *Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.
- 11 Np. D. Johnston, *Roman law in Context*, Cambridge 1999; A. Bürge, *Römisches Privatrecht: Rechtsdenken und gesellschaftliche Verankerung*, Darmstadt 1999.
- 12 *Diritto romano e economia. Due modi di pensare e organizzare il mondo (nei primi tre secoli dell’Impero)*, red. E. Lo Cascio, D. Mantovani, Pavia 2018; *Roman Law and Economics*, t. 1–2, red. G. Dari-Mattiacci, D.P. Kehoe, Oxford 2020.

porządku instytucjonalnym, znanym z podręcznika Gaiusa, a później Justyniana: *personae, res, actiones*¹³.

Pierwszy tom HRP zawiera rozdział o historii prawa rzymskiego i jego źródłach (§§ 1–8), obszerny opis etapów rozwoju prawa procesowego (§§ 9–15) oraz wyciągniętych przez nawias form czynności prawnych (§§ 16–25). Dalszą część poświęcono prawu dotyczącemu osób, ich zdolności prawnej i rodzinie (§§ 26–37) oraz prawu majątkowemu (rzeczy), podzielonemu na własność i posiadanie, ograniczone prawa rzeczowe oraz spadkobranie (§§ 38–58).

Tom drugi zawiera rozdziały opisujące poszczególne skargi: *actiones in rem* (§§ 59–66), skargi zawierające klauzulę przysądzenia (§ 68), kondykcje (§§ 69–77), *bonae fidei iudicia* (§§ 78–90), skargi deliktowe i quasi-deliktowe (§§ 91–96). Wyodrębniono powództwa służące zabezpieczeniu roszczeń prawnośpawkowych (§§ 97–100), skargi rodzące odpowiedzialność za podległych *pater familias* (§§ 101–105) oraz *exceptiones* i inne środki obrony procesowej (§§ 106–112).

W tomie trzecim zawarto obszerne indeksy – rzeczowy i źródłowy oraz wykaz cytowanej literatury.

Zaproponowany układ treści oparty jest zatem przede wszystkim na rzymskim systemie skarg. Twórcy HRP nie tylko poświęcili prawu procesowemu sporo miejsca¹⁴, ale całą koncepcję podręcznika starali się podporządkować tzw. *aktionenrechtliches Denken*¹⁵. Przyjęty układ treści nie odpowiada jednak ani kolejności skarg według edyktu, jaki znamy z rekonstrukcji Ottona Lenela¹⁶, ani dokładnemu układowi treści ksiąg *Institutiones* Gaiusa. Ponadto, kryterium procesowe ulega przemieszaniu z podziałem na instytucje prawa

materialnego: rozdziały oparte na poszczególnych skargach (*actio exhibitoria, rei vindicatio* itp.) przeplatają się z opisami instytucji materialnoprawnych (*legatum per vindicationem, pignus i hypotheca*). Jak dalece fokus na aspekt procesowy znajduje odzwierciedlenie również w treści tych rozdziałów, pozostaje odrębnym zagadnieniem¹⁷. Taki układ materii stanowi przejaw kompromisu między próbą nawiązania do oryginalnych rzymskich prób systematyzacyjnych a współczesnymi systemami prawa rzymskiego¹⁸. Pierwsze paragrafy obejmują „część ogólną” dzieła: wątki historyczne i opis czynności prawnych (głównie zresztą należących do prawa przedklasycznego). W tym sensie porządek HRP podobny jest modnej w początku XX w. koncepcji *Geschichte und System*, jak podręczniki Paula F. Girarda i Roberta von Mayra¹⁹, Rudolfa Sohma²⁰ czy oparty na tym ostatnim polski podręcznik Włodzimierza Kozubskiego i Rafała Taubenschlaga²¹, który składał się z historycznego wstępu, pandektowego układu poszczególnych gałęzi prawa prywatnego oraz osobnego rozdziału o procesie. Rzymianie żadnej z wymienionych systematyk prawa naturalnie nie znali²².

Co taka struktura mówi o książce i jej misji?

Po pierwsze, przyjęcie opisanej wyżej systematyki nasuwa pytanie o identyfikację celu, dla którego HRP powstał. Recenzowane dzieło należy zawsze do jakiegos

17 Zob. np. M. Wimmer, *Dinglich wirkendes Vermöchtinis (legatum per vindicationem)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1632–1675.

18 O różnicy między nimi, zob. J.F. Stagl, *Das didaktische System des Gaius*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Romanistische Abteilung” 2014, t. 131, s. 313–315, 333–337, 347–348. Ten sam autor rzymskie wysiłki systematyzacyjne omawia w wydanej niedawno monografii *Tempel der Gerechtigkeit. Zur Morphologie und Hermeneutik der Pandekten*, Paderborn 2023, §§ 11–17, s. 49–78.

19 P.F. Girard, R. von Mayr, *Geschichte und System des römischen Rechtes*, Berlin 1908.

20 R. Sohm, L. Mitteis, L. Wenger, *Institutionen, Geschichte und System des römischen Privatrechts*, wyd. 17, Berlin 1939 (pierwsze wydanie 1884 r.).

21 W. Kozubski, R. Taubenschlag, *Historja i instytucje rzymskiego prawa prywatnego*, Kraków–Warszawa 1938.

22 Por. T. Giaro, *Max Kaser (1906–1997)*, „Rechtshistorisches Journal” 1997, t. 16, s. 235.

13 Dokładnie rzecz ujmując, część pierwsza dotyczy źródeł, część druga procesu i form czynności, a dopiero potem część trzecia dotyczy osób, część czwarta rzeczy, zaś część piąta skarg. Porządek ten widoczny jest w znanych i używanych w kraju podręcznikach, nigdzie jednak nie jest przeprowadzony konsekwentnie. Zob. W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, wyd. 7, Warszawa 2023; W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériér, *Prawo rzymskie. W podstaw prawa prywatnego*, wyd. 3, Warszawa 2018.

14 Zob. §§ 9–23, s. 321–683.

15 Zob. H. Kaufmann, *Zur Geschichte des aktionenrechtlichen Denkens*, „Juristen Zeitung” 1969, t. 14, s. 483.

16 Por. O. Lenel, *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*, wyd. 3, Leipzig 1927.

gatunku, pełni zatem ukształtowane role. Podręcznik może służyć różnym celom, obok celów propedeutycznych. Na przykład dla pandektystów był on głównym środkiem budowy nowoczesnego systemu prawa, dla M. Kasera był przede wszystkim próbą umieszczenia systemu prawa w ramach jego historii²³.

Sami redaktorzy HRP nie dają nam wprost odpowiedzi na to pytanie. Podręcznik nie zawiera wprowadzenia, które wykladałoby metodologię i program publikacji. Gdy porównamy recenzowane dzieło chociażby z relatywnie niedawno opublikowanym *The Cambridge Companion to Roman law* pod redakcją Davida Johnstona²⁴, wówczas ów brak uderza jeszcze bardziej. Redaktor owego tomu jasno wyluszcza program publikacji: przedstawia zbiór esejów, ukazujący

zainteresowanie tym, jak Rzymianie sami postrzegali swoje prawo. Warto dodać, że program twórców *The Oxford Handbook* rzeczywiście znalazł odzwierciedlenie w treści ich publikacji.

Otwarte pozostaje wobec tego pytanie, w jakim stopniu twórcy HRP proponują odmienne od dotychczasowych podręczników odczytanie prawa rzymskiego. Być może nawiązujący do Gaiusa układ treści, w Polsce nienowowy²⁸, w kręgu niemieckojęzycznym jest rewolucyjny²⁹? Powiedzieć, że przyjęcie porządku instytucjonalnego stanowi rozwiązanie oryginalne, byłoby przesadą. *Handbuch des Römischen Privatrechts* odchodzi w każdym razie od ukazywania prawa rzymskiego równoległe do prawa współczesnego³⁰. Widać w tym chęć zdystansowania się do dotychczas domi-



Podręcznik nie zawiera wprowadzenia, które wykladałoby metodologię i program publikacji.

szerokie spektrum aktualnie prowadzonych badań romanistycznych, różnorodnie kierunki i cele tych badań, podkreślając, że *Companion* nie stanowi *conventional textbook*²⁵. W ramach swojego wstępu formułuje pytanie: *is it possible nowadays to say anything new and interesting about Roman law?*²⁶. Redaktorzy innej, niedawno opublikowanej syntezy, *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, także jasno określili swoje cele, wskazując na potrzebę wyjścia poza doktrynę prawa rzymskiego i dopuszczenia do głosu alternatywnych spojrzeń i niesztampowych tematów²⁷. Zaakcentowali

nującej narracji. W szczególności jest to odrzucenie idei pielęgnowania prawa rzymskiego jako czcigodnego praprzodka współczesnego prawa cywilnego. Wydaje się, na co wskazuje układ treści, że mamy do czynienia z przedsięwzięciem ściśle historycznym, jeśli nie antykwarycznym. Być może spełnia się przepowiednia Tomasza Giara, że historyzacja (*Historisierung*) prawa rzymskiego nie skończyła się na M. Kaserze³¹? HRP obejmuje wyłącznie (klasyczne) prawo rzymskie, nie wyjaśniając celowości skłupienia się romanistyki na

23 M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, t. 1, wyd. 2, München 1971, s. V.

24 *The Cambridge Companion to Roman law*, red. D. Johnston, New York 2015.

25 D. Johnston, *Introduction*, w: *The Cambridge Companion...*, s. 3.

26 Tamże, s. 4. Por. M. Jońca, R. Zimmermann, *Istnieje wiele dróg pozwalających zbliżyć się do prawdy*, „Zeszyty Prawnicze” 2023, t. 23, z. 3, s. 261.

27 Zob. P.J. Du Plessis, C. Ando, K. Tuori, *A word from the editors*, w: *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, red. P.J. Du Plessis, C. Ando, K. Tuori, Oxford 2016, s. 3–7.

28 Zob. już siódme wydanie podręcznika W. Wołodkiewicz i M. Zablockiej, który po raz pierwszy ukazał się w 1996 r.

29 Na tle podręczników powielających układ pandektowy wyróżniają się praktycznie jedynie P. Apathy, G. Klingenberg, M. Pennitz, *Einführung in das römische Recht*, wyd. 7, Wien 2022, którzy pandektizm próbują godzić z Gaiusem, ale rzymski proces omawiają – w przeciwieństwie do HRP – na samym końcu, gdzie nikomu nie może się już na nic przydać.

30 Zob. krytykę takiego podejścia u M. Kuryłowicz, *‘Illotitis manibus’*, Henryk Kupiszewski i współczesne dyskusje romanistyczne w Polsce, „Zeszyty Prawnicze” 2015, t. 15, z. 2, s. 104–105.

31 T. Giaro, *Max Kaser...*, s. 347.

sobie samej. Antykwaryzm HRP polega na zupełnym oderwaniu od *Wirkungsgeschichte* prawa rzymskiego po jego ponownym odkryciu na średniowiecznych uniwersytetach włoskich. Publikacja milczeniem pomija jakikolwiek związek prawa rzymskiego ze współczesnym prawem prywatnym³², jego problemami oraz

Twórcy HRP świadomie odeszli od tego modelu, proponując podział oparty na kryterium dogmatycznym (nawet jeśli „dogmatyka” ta jest mało dogmatyczna, bo rzymska!³⁴). Rozwój dziejowy instytucji prawnych pozostawiono do uwzględnienia autorom poszczególnych rozdziałów na dobre³⁵ i na złe³⁶. Tymczasem



Być może spełnia się przepowiednia Tomasza Giaro, że *Historisierung* – historyzacja prawa rzymskiego nie skończyła się na Maxie Kaserze.

pytania o sensowność dalszych badań nad prawnym dziedzictwem Rzymian. Paradoxem jest, że w swoim antykwaryzmie HRP przyjmuje spojrzenie... mało historyczne.

Warto w tym miejscu nawiązać do przedmowy M. Kasera do pierwszego tomu jego podręcznika z 1971 r.: M. Kaser wyjaśniał strukturę swego dzieła, wskazując, że odszedł od porządku dogmatycznego na rzecz przyjęcia chronologii dziejów prawa rzymskiego jako podstawowej kategorii podziału treści³³.

romanistyka pozbawiona czwartego wymiaru traci sens³⁷. W ten sposób publikacja, reklamowana jako „niezbędna dla prawników, historyków starożytności i filologów klasycznych” (*unentbehrlich für Juristen, Althistoriker und Altphilologen*), czyli lokowana w anglosaskim rozumieniu *classical studies*, staje się mniej historyczna niż odsądzany niekiedy od neopandektyzmu M. Kaser³⁸. W ogólnej ocenie HRP

32 Celowość nauczania prawa rzymskiego w kontekście współczesnych porządków prawnych i ich problemów nie wymaga głębszych wyjaśnień. Zob. H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, wyd. 2, Kraków–Bielsko-Biała 2013, *passim*; W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Brier, *Prawo rzymskie...*, s. 25, 30. Z literatury obcojęzycznej, zob. P. Pichonnaz, *Les fondements romains du droit privé*, wyd. 2, Genève–Zurich–Bâle 2020, s. VII.

33 M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, t. 1, s. V. Problem podziału materiału stanowi zagadnienie niebanalne dla dalszego rozumienia prawa rzymskiego w ujęciu historycznym. Mario Talamanca zwracał na to uwagę, komentując podręcznik M. Kasera – wyodrębnienie w tomie I prawa przedklasycznego i klasycznego, a następnie skoncentrowanie na wypunktowaniu zmian zaszłych w epoce poklasycznej w tomie II rzutowało jego zdaniem na nieprzejrzystość, gdy chodzi o wyeksponowanie prawa justyniańskiego. Zob. M. Talamanca, *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990, s. 11–12. Por. także H. Kupiszewski, *Recenzja: Das römische Zivilprozessrecht. pp. XXIV + 570. C.H. Beck'sche*

Verlagsbuchhandlung, „The Journal of Juristic Papyrology” 1974, t. 18, s. 336.

34 Zob. T. Giaro, *Dogmatische Wahrheit und Zeitlosigkeit in der römischen Jurisprudenz*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano” 1987, t. 90, s. 10–12.

35 Zob. w szczególności W. Ernst, *Klagen auf Kauf (actio empti, actio venditi)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 2039–2288 (rozdział rozmiarami stanowiący monografię w monografii – wymagałby napisania odrębnej recenzji!); U. Babusiaux, *Klagen aus Innominatverträgen (actiones praescriptis verbis)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 2529–2567.

36 Przykładowo, E. Höbenreich, *Rechtsstellung der Frauen*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 742, nb 1, ogranicza *explicite* omówienie pozycji prawnej kobiet do okresu republiki i pryncypatu.

37 T. Giaro, *Max Kaser...*, s. 352.

38 Tamże, s. 236 (*Seine Darstellung des römischen Rechts, die neben dem klassischen auch die Eigenart des archaischen und des nachklassischen Rechts würdigt, ist die historischste aller*

odrzuca autorefleksję nad własnym losem i pogrąża się w romanistycznej *splendid isolation*.

Po drugie, z nielicznych wypowiedzi niektórych autorów wyłania się program diametralnie różny od rzeczywistej treści HRP. Ulrike Babusiaux pisze w jednej ze swoich publikacji o pragnieniu stworzenia „nowoczesnej” wizji rzymskiego prawa prywatnego,

rozwiązać pozorną opozycję i osiągnąć produktywną jedność między badaniami dogmatycznymi a podejściem właściwym studiom nad starożytnością⁴⁰.

Tymczasem wizja przedstawiona przez autorów HRP nie jest nowoczesna, lecz bardzo konserwatywna w swym quasi-instytucjonalnym podziale materiału. Nie uwzględnia chronologii w układzie treści. Wyj-



Wizja przedstawiona przez autorów podręcznika nie jest nowoczesna. Bardzo konserwatywna w swym quasi-instytucjonalnym podziale materiału, nie uwzględnia chronologii w układzie treści.

poprzez łączne opisanie prawa materialnego i procesowego i „intensywne włączenie tradycji wykraczających poza kompilację Justyniana”³⁹. Pisze dalej o celu, jakim jest „zapewnienie czytelnikowi dobrego zrozumienia chronologicznego rozwoju prawa prywatnego od archaicznych tradycji prawnych do epoki Justyniana. Czyniąc to, książka stara się również

ście naprzeciw dyscyplinom spoza rdzenia romanistyki ujawnia się jedynie w odrębnym potraktowaniu źródeł papirologicznych i epigraficznych⁴¹, omówionych zresztą w skali nieproporcjonalnej na przykład do gatunków rzymskiej literatury prawniczej (95:29 stron), oraz wyodrębnieniu rozdziału ujawniającego wrażliwość na pozycję kobiet w prawie rzymskim⁴². Wydaje się, że ambitna wizja podręcznika zderzyła się boleśnie z rzeczywistością: krąg autorów, których twórczość i zainteresowania lokować należy w obszarze tradycyjnej, kontynentalnej romanistyki, nie wyszła poza swój romanistyczny *Vorverständnis* i stworzyła dzieło solidne, lecz nienowoczesne – jak twórczość Sienkiewicza opisana w *Dziennikach Gombrowicza*⁴³.

Warto zatem dociec – jeśli intencją Ulrike Babusiaux, Christiana Baldusa, Wolfganga Ernsta, Franza-Stefana Meissla, Johannes Platschka i Thomasa Rüfnera było stworzenie „nowego Kaser” – to czy HRP ma zastąpić,

Gesamtdarstellungen), s. 312–313; M. Talamanca, *Recenzja: Kaser, Handbuch II*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano” 1975, t. 78, s. 291; H. Ankum, *In memoriam M. Kaser*, „Revue d’Histoire du Droit” 1997, t. 75, s. 183 (pandektystyka wprzęgnięta w trójpodział historyczny); H. Kupiszewski, *Recenzja: Das römische Privatrecht...*, s. 219.

39 *Conceived by the editors to provide a »modern« view of Roman private law, this aim was pursued by bringing together substantive and procedural law perspectives and extensively incorporating traditions that went beyond Justinian’s codifications.* Zob. U. Babusiaux, *The Future of Legal History: Roman Law*, „American Journal of Legal History” 2016, t. 56, z. 1, s. 9. Por. stronę internetową Instytutu Prawa Rzymskiego i Historii Praw Starożytnych Uniwersytetu Wiedeńskiego: <https://roemr.univie.ac.at/news/> [dostęp: 14.12.2023]. Odnośnie do znaczenia prawa procesowego w procesie nauczania prawa rzymskiego na studiach prawniczych zob. przedmowę S. Lohsse, *Vorwort zur 22. Auflage*, w: M. Kaser, R. Knütel, S. Lohsse, *Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch*, München 2021, s. VII.

40 U. Babusiaux, *The Future of Legal History...*, s. 9.

41 Skądinąd bardzo udany rozdział, zob. J.L. Alonso, U. Babusiaux, *Papyrologische und epigraphische Quellen*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 222–317.

42 Zob. E. Höbenreich, *Rechtsstellung...*, s. 741–767.

43 Por. W. Gombrowicz, *Dziennik*, t. 1. 1953–1956, Kraków 2004, s. 352.

czy jedynie „nadpisać” legendarny niemiecki podręcznik, powszechnie uznawany dotychczas za dzieło podstawowe dla każdego romanisty, rozpoczynającego swoje przedsięwzięcie badawcze.

W dalszym kroku warto zadać pytanie, czy HRP stanowi podręcznik *sensu stricto* czy sprowadza się do użytecznego wykazu źródeł i najnowszej literatury (*Nachschlagewerk*). Jedno nie wyklucza drugiego, ale każde pełni inne funkcje. Wertowanie wykazów literatury pokazuje, że autorzy sięgali także do dawniejszej literatury. Niestety, znów niejednolicie: podczas

pojawienie się po pięciu dekadach nowej syntezy jest okolicznością pozytywną, gdyż ułatwia zorientowanie się w tej najnowszej literaturze i jej trendach, i w pewnym stopniu zwalnia z rytualnego sycenia aparatu naukowego niekoniecznie aktualnym piśmiennictwem⁴⁸.

Po czwarte, rozmiary publikacji czynią korzystanie z niej przez studentów prawa mało prawdopodobne zarówno ze względu na wagę⁴⁹, jak i cenę. Skoro nie jest to zakup na kieszeń (ale i rozmiar skrojony na czas i kompetencje) studenta⁵⁰, HPR może stanowić

Pojawienie się w Niemczech po pięciu dekadach nowej syntezy jest okolicznością pozytywną, gdyż ułatwia zorientowanie się w najnowszej literaturze i jej trendach.

gdy Wolfgang Ernst nie wyobraża sobie omówienia *actiones empti i venditi* bez dzieł Augusta Bechmanna i Ernsta Rabela⁴⁴, zaś Hans-Peter Benöhr bez Fridricha Carla von Savigny’ego⁴⁵, omówienie odpowiedzialności za czynności osób *alieni iuris* opiera się wyłącznie na literaturze ostatnich dwudziestu i pięćdziesięciu lat⁴⁶. Nie wydaje się, aby można było polegać na kompletności skorowidzów tak, jak można było polegać na „Windscheidzie” czy „Kaserze”⁴⁷. Wypada jednak stwierdzić, że niezależnie od ambicji twórców,

jedynie lekturę dla badaczy. Tutaj dochodzimy do kwestii merytorycznej zawartości dzieła. Jeśli jego odbiorcami są koleżanki i koledzy po fachu, wówczas treść podręcznika powinna cechować się niejako podwyższoną starannością profesjonalisty. Ocena tej ostatniej wypada jednak bardzo różnie, i to nie ze względu na objętość poszczególnych opracowań (np. § 8 – 225 stron; § 99 – 11 stron), ale ich jakość. Niektórzy autorzy powrócili do źródeł i na nich oparli cały albo niemal cały aparat naukowy⁵¹. To znane rozwią-

44 A. Bechmann, *Der Kauf nach gemeinem Recht*, t. 1–3, Erlangen 1876–1908; E. Rabel, *Haftung des Verkäufers wegen Mangels im Rechte*, Leipzig 1902.

45 F.C. von Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, t. 7, Berlin 1848.

46 Zob. A. Bürge, *Klage aufgrund Weisung des Gewalthabers*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 2785–2788; R. Gamauf, *Klage aufgrund Sonderguts oder unmittelbarer Zuwendung in das Vermögen des Gewalthabers (actio de peculio vel de in rem verso)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 2789–2826.

47 Por. T. Giaro, *Max Kaser...*, s. 240.

48 Skądinąd skorowidze wyodrębniono w osobny, trzeci tom, co wypada uznać za udany, w świetle rozmiarów publikacji, pomysł.

49 Jak skwapliwie policzył jeden ze sklepów internetowych, recenzowana publikacja waży 5,368 kg.

50 Stąd swego czasu powstał tzw. „mały Kaser”, aktualnie w 22. wydaniu: M. Kaser, R. Knütel, S. Lohsse, *Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch*. Motywy przygotowania podręcznika dla studentów opisane są w przedmowie na s. XI.

51 M.in. W. Dajczak, *Mehrheiten von Eigentümern*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1164–1178; J.M. Rainer, *Nachbarrechtliche Rechtsbehelfe (operis novi nuntiatio, cautio damni infecti,*

zanie⁵² w warunkach HRP nie pozwala na pogłębioną egzegezę, lecz ułatwia konsultację tekstów źródłowych. W obu tomach znajdziemy opracowania ujmujące przejrzystością⁵³, inne przeładowane przypisami⁵⁴, ale i teksty niemal pozbawione aparatu naukowego⁵⁵. Inną sprawą jest różny stopień zaangażowania autorów, z których niektórzy ograniczyli się do recyklingu

wcześniejszych swoich prac⁵⁶. Lektura budzi odczucie wyizolowania tematów między sobą, szczególnie, że HRP pełen jest powtórzeń. Pewne zagadnienia wielokrotnie opisywane są przez kolejnych autorów (np. *ius respondendi*, prawo naturalne, zdolność prawna), jak gdyby nie konsultowali między sobą zawartości przydzielonych im rozdziałów. Ponadto, podczas gdy



Autorzy podręcznika powinni przemyśleć, co prawo rzymskie może współcześnie zaferować światu, aby nie przestać istnieć.

actio aquae pluviae arcendae), w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1967–1728; F.J. Andrés Santos, *Erbschaftsklage (hereditatis petitio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1752–1772; Chr. Baldus, *Vorlegungsklage (actio ad exhibendum) und Verwandtes*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1773–1807 czy U. Babusiaux, *Klage aus Vormundschaft (actio tutelae)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 2400–2440.

- 52 Cenny przykład takiej koncepcji stanowi monografia F. Longchamps de Bérier, *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Perspective*, Warszawa 2011.
- 53 Zob. I. Fargnoli, *Condictio als Rückforderungsklage*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 2008–2016; W. Ernst, *Klagen...*, s. 2039–2288.
- 54 Zob. H.-P. Benöhr, *Wiedereinsetzung in den vorigen Stand (in integrum restitutio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 2965–2992 (aparatus naukowy zajmujący ¾ strony); R. Gamauf, *Sklaven (servi)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 924–994.
- 55 Zob. R. Cardilli, *Nutzungsrechte (usus fructus, usus, habitatio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1235–1247. Należy przy tym zaznaczyć, że wygospodarowane w ten sposób miejsce autor wykorzystał na napisanie bardzo przemyślanego pogłębionego materiału o *ususfructus, usus i habitatio*.

niektóre zagadnienia, jak proces kognicyjny, zostały ujęte wyczerpująco w jednym rozdziale⁵⁷, spójność innych burzy rozbicie na wiele jednostek redakcyjnych i na wielu autorów. Warto zwrócić uwagę na rozdział poświęcony pojęciu własności (§ 39), zamykający się w 7 stronach (sic!)⁵⁸, uzupełniony omówieniem *rei vindicatio* na 95 stronach (§ 57), który ponadto zawiera omówienie *vindicatio pignoris* niezależnie od poświęconego zastawowi § 48⁵⁹. Przykład pokazuje także rozdźwięk między ideą oparcia podręcznika na systemie skargowym a podziałem na instytucje prawa materialnego. W efekcie poklasyczną ewolucję pojęcia własności i systemu jego ochrony drastycznie zredukowano, a rozdziały obu autorów ledwo wychodzą poza prawo klasyczne. Podobnie niepraktyczne jest

- 56 Zob. J.L. Alonso, U. Babusiaux, *Papyrologische...*, s. 224, przyp. 3.
- 57 Zob. np. C. Willems, *Kognitionsprozess*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 492–510.
- 58 Zob. F. Klinck, *Eigentumsbegriffe*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1056–1063.
- 59 Zob. Chr. Baldus, *Nachlassbesitz (bonorum possessio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1537–1631; D. Schanbacher, *Pfandrecht (pignus, hypoteca)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux i in., Tübingen 2023, s. 1179–1234.

rozbicie opisu *mancipatio* oraz *in iure cessio*, których poszukiwać można w trzech osobnych rozdziałach (tym razem tego samego autora)⁶⁰. Owo wyizolowanie zagadnień w wielu jednostkach redakcyjnych wymaga od czytelnika biegłości w wertowaniu spisu treści. Mimo zrozumienia dla wszystkich trudności

W ramach uwag końcowych warto podkreślić, że immanentną cechą podręcznika powinna być jego użyteczność⁶¹. *Handbuch* to tak naprawdę nie podręcznik, a jego przedstawienie prawa rzymskiego nie przyda się studentom⁶², którzy w przytłaczającej części wybrali na kierunek studiów prawo, aby nauczyć się



Immanentną cechą podręcznika powinna być jego użyteczność.

związanych z organizacją prac tak wielu autorów, biorąc pod uwagę, ile lat powstawał HRP, czytelnikowi wolno wymagać więcej.

Quod homines, tot sententiae: to stwierdzenie faktu, ale i zarzut wobec redaktorów, którzy powinni byli uzgodnić wspólną wizję publikacji, a przynajmniej podjąć próbę syntezy jej części składowych. Proporcje dziegciu i miodu wyrównują się, gdy pomyśleć, że opisanie całości dyscypliny, rozbudowanej znacznie od czasów ostatniej syntezy M. Kasera (zwłaszcza, gdyby HRP uwzględnił nowsze trendy w romanistyce), wymagałoby zdolności i sił giganta. Choć w prowadzonych w środowisku romanistów dyskusjach o nowym podręczniku od lat powraca nazwisko niemieckiego uczonego, a HRP porównuje się z jego *summą*, to jednak nie można uczciwie zestawiać obu publikacji w skali 1:1. W ferworze dyskusji może umknąć okoliczność, że HRP nie jest dziełem jednego człowieka i siłą rzeczy brak mu spójności myśli właściwej dla monografii.

zawodu. To publikacja stworzona dla badaczy prawa rzymskiego. Czytelnik obeznany z układem treści poszczególnych ksiąg podręcznika Gaiusa i systemem skargowym bez większego trudu znajdzie to, czego szuka. Dla początkujących badaczy, jak również dla prawników specjalizujących się w prawie obowiązującym czy porównawczym, lecz zainteresowanych przeszłością, poruszanie się po publikacji o takim jak HRP układzie może okazać się kłopotliwe. Nie zachęca ona do interdyscyplinarnego dialogu, ale jedynie do częstszego korzystania z trzeciego tomu, a następnie „skakania po rozdziałach” w poszukiwaniu potrzebnych wiadomości⁶³. Dzieło tych rozmiarów ma sens, jeśli koleżanki i koledzy romanisci będą mogli zainspirować się treścią i uzyskać z lektury coś więcej, niż jest im w stanie zaoferować „duży Kaser”. Jeśli nie znajdą niczego nowego, pozostanie im potraktować wówczas HRP wyłącznie w roli skorowidza źródeł i literatury.

Recenzowane dzieło stanowi – jak każdy podręcznik będący zazwyczaj sumą wieloletnich doświadczeń jego autora – podsumowanie tego, co w romanistyce zdarzyło się od lat 70. XX w. Oczekiwania co do tego,

60 Zob. G. Pfeifer, *Formgebundene Erwerbsgeschäfte (mancipatio, in iure cessio) und formlose tradition*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1118–1120; G. Pfeifer, *In iure cessio und Verwandtes*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 511–513; G. Pfeifer, *Liberalakte (mancipatio, nexum, solutio per aes et libram)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 514–517.

61 W. Dajczak, *Wprowadzenie – pół wieku później*, w: K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, wyd. 6, Warszawa 2021, s. 21.

62 Por. T.A.J. Banyś, Ł.J. Korporowicz, *Recenzja: W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 2009, ss. 584, „Zeszyty Prawnicze” 2012, t. 12, z. 1, s. 232–233.

63 Por. N. Jansen, *Handbuch...*, s. 7, 8.

że HRP będzie „pełnym i szczegółowym przedstawieniem badań antycznego prawa rzymskiego”⁶⁴ zostały być może w tym zakresie spełnione. Jakkolwiek więc z radością powitać należy „raport o stanie wiedzy o prawie rzymskim AD 2023”, to kluczowe wydaje się, aby użyteczność HRP szła w parze z inspirującą lekturą. Autorzy powinni także przemyśleć uwagę Nilsa Jansena⁶⁵ o potrzebie refleksji nad tym, co prawo rzymskie może współcześnie zaoferować światu, aby nie przestać istnieć.

Bibliografia

- Alonso J.L., Babusiaux U., *Papyrologische und epigraphische Quellen*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 222–317.
- Andrés Santos F.J., *Erbschaftsklage (hereditatis petitio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1752–1772.
- Ankum H., *In memoriam M. Kaser*, „Revue d’Histoire du Droit” 1997, t. 75, s. 181–184.
- Apathy P., Klingenberg G., Pennitz M., *Einführung in das römische Recht*, wyd. 7, Wien 2022.
- Babusiaux U., Baldus Chr., Ernst W., Meissel Fr.-St., Platschek J., Rüfner Th., *Vorwort der Herausgeber*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. V.
- Babusiaux U., *Klage aus Vormundschaft (actio tutelae)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 2400–2440.
- Babusiaux U., *Klagen aus Innominatverträgen (actiones praescriptis verbis)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 2529–2567.
- Babusiaux U., *The Future of Legal History: Roman Law*, „American Journal of Legal History” 2016, t. 56, z. 1, <https://doi.org/10.1093/ajlh/njv008> (dostęp: 13.02.2024), s. 6–11.
- Baldus Chr., *Nachlassbesitz (bonorum possessio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1537–1631.
- Baldus Chr., *Vorlegungsklage (actio ad exhibendum) und Verwandtes*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1773–1807.
- Banyś T.A.J., Korporowicz L.J., *Recenzja: W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériér, Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 2009, ss. 584, „Zeszyty Prawnicze” 2012, t. 12, z. 1, s. 228–233.
- Bechmann A., *Der Kauf nach gemeinem Recht*, t. 1–3, Erlangen 1876–1908.
- Beggio T., Grebieniow A., *Einleitung*, w: *Methodenfragen der Romanistik im Wandel. Paul Koschakers Vermächtnis 80 Jahre nach seiner Krisenschrift*, red. T. Beggio, A. Grebieniow, Tübingen 2020, s. 1–11.
- Benöhr H.-P., *Wiedereinsetzung in den vorigen Stand (in integrum restitutio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 2965–2992.
- Bürge A., *Klage aufgrund Weisung des Gewalthabers*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 2785–2788.
- Bürge A., *Römisches Privatrecht: Rechtsdenken und gesellschaftliche Verankerung*, Darmstadt 1999.
- Cardilli R., *Nutzungsrechte (usus fructus, usus, habitatio)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1235–1247.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bériér F., *Prawo rzymskie. W podstaw prawa prywatnego*, wyd. 3, Warszawa 2018.
- Dajczak W., *Mehrheiten von Eigentümern*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1164–1178.
- Dajczak W., *Wprowadzenie – pół wieku później*, w: K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, wyd. 6, Warszawa 2021, s. 21–25.
- Diritto romano e economia. Due modi di pensare e organizzare il mondo (nei primi tre secoli dell’Impero)*, red. E. Lo Cascio, D. Mantovani, Pavia 2018.
- Du Plessis P.J., Ando C., Tuori K., *A word from the editors*, w: *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, red. P.J. Du Plessis, C. Ando, K. Tuori, Oxford 2016, s. 3–7.
- Ernst W., *Klagen auf Kauf (actio empti, actio venditi)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 2039–2288.

64 W. Dajczak, *Wprowadzenie – pół wieku później...*, s. 24.

65 N. Jansen, *Handbuch...*, s. 11.

- Fargnoli I., *Condictio als Rückforderungsklage*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 2008–2016.
- Gamauf R., *Klage aufgrund Sonderguts oder unmittelbarer Zuwendung in das Vermögen des Gewalthabers (actio de peculio vel de in rem verso)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 2789–2826.
- Gamauf R., *Skaven (servi)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 924–994.
- Giaro T., *Dogmatische Wahrheit und Zeitlosigkeit in der römischen Jurisprudenz*, „*Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano*” 1987, t. 90, s. 1–104.
- Giaro T., *Max Kaser (1906–1997)*, „*Rechtshistorisches Journal*” 1997, t. 16, s. 231–357.
- Girard P.F., von Mayr R., *Geschichte und System des römischen Rechtes*, Berlin 1908.
- Gombrowicz W., *Dziennik*, t. 1. 1953–1956, Kraków 2004.
- Höbenreich E., *Rechtsstellung der Frauen*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 748–767.
- Jansen N., *Handbuch des Römischen Privatrechts. Band I–III. Hrsg. von Ulrike Babusiaux, Christian Baldus, Wolfgang Ernst, Franz-Stefan Meissel, Johannes Platschek, Thomas Rüfner. – Tübingen: Mohr Siebeck 2023. XCVI, 3.670 S., Rabelsz.* Online First 11/2023, <https://doi.org/10.1628/rabelsz-2023-0081> [dostęp: 13.02.2024 r.], s. 1–11.
- Johnston D., *Introduction*, w: *The Cambridge Companion to Roman law*, red. D. Johnston, New York 2015, s. 3–8.
- Johnston D., *Roman law in Context*, Cambridge 1999.
- Jońca, M., Zimmermann R., *Istnieje wiele dróg pozwalających zbliżyć się do prawdy*, „*Zeszyty Prawnicze*” 2023, t. 23, z. 3, s. 257–274.
- Kaser M., *Das Römische Zivilprozess*, München, wyd. 1 (1966), wyd. 2 (1996).
- Kaser M., Knütel R., Lohsse S., *Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch*, München 2021.
- Kaser M., *Römisches Privatrecht*, t. 1–2, München, wyd. 1 (1955–1959), wyd. 2 (1971–1975).
- Kaufmann H., *Zur Geschichte des aktionenrechtlichen Denkens*, „*Juristen Zeitung*” 1969, t. 14, s. 482–489.
- Klinck F., *Eigentumsbegriffe*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1056–1063.
- Kozubski W., *Taubenschlag R., Historia i instytucje rzymskiego prawa prywatnego*, Kraków–Warszawa 1938.
- Kupiszewski H., *Prawo rzymskie a współczesność*, wyd. 2, Kraków–Bielsko-Biała 2013.
- Kupiszewski H., *Recenzja: Das römische Zivilprozessrecht. pp. XXIV + 570. C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, „The Journal of Juristic Papyrology” 1974*, t. 18, s. 335–336.
- Kupiszewski H., *Recenzja: Max Kaser, Das römische Privatrecht. Die nachklassische Entwicklungen, München 1959, „The Journal of Juristic Papyrology” 1962*, t. 14, s. 219–220.
- Kuryłowicz M., *‘Illotis manibus’. Henryk Kupiszewski i współczesne dyskusje romanistyczne w Polsce*, „*Zeszyty Prawnicze*” 2015, t. 15, z. 2, s. 99–112.
- Lenel O., *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*, wyd. 3, Leipzig 1927.
- Lohsse S., *Vorwort zur 22. Auflage*, w: M. Kaser, R. Knütel, S. Lohsse, *Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch*, wyd. 22, München 2021, s. VII.
- Longchamps de Bérier F., *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Perspective*, Warszawa 2011.
- Nowak M., *Wills in the Roman Empire. A Documentary approach*, Warsaw 2015.
- Pfeifer G., *Formgebundene Erwerbsgeschäfte (mancipatio, in iure cessio) und formlose tradition*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1118–1120.
- Pfeifer G., *In iure cessio und Verwandtes*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 511–513.
- Pfeifer G., *Liberalakte (mancipatio, nexum, solutio per aes et libram)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 514–517.
- Pichonnaz P., *Les fondements romains du droit privé*, wyd. 2, Genève–Zürich–Bâle 2020.
- Rabel E., *Haftung des Verkäufers wegen Mangels im Rechte*, Leipzig 1902.
- Rainer J.M., *Nachbarrechtliche Rechtsbehelfe (operis novi nuntiatio, cautio damni infecti, actio aquae pluviae arcendae)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux,

- Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1967–1728.
- Roman Law and Economics, t. 1–2, red. G. Dari-Mattiaci, D.P. Kehoe, Oxford 2020.
- von Savigny F.C., *System des heutigen römischen Rechts*, t. 7, Berlin 1848.
- Schanbacher D., *Pfandrecht (pignus, hypoteca)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1179–1234.
- Sohm R., Mitteis L., Wenger L., *Institutionen, Geschichte und System des römischen Privatrechts*, wyd. 17, Berlin 1939.
- Stagl J.F., *Das didaktische System des Gaius*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Romanistische Abteilung” 2014, t. 131, s. 313–348.
- Stagl J.F., *Tempel der Gerechtigkeit. Zur Morphologie und Hermeneutik der Pandekten*, Paderborn 2023.
- Talamanca M., *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990.
- Talamanca M., *Recenzja: Kaser, Handbuch II*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano” 1975, t. 78, s. 285–342.
- Willems C., *Kognitionsprozess*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 1, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 492–510.
- Wimmer M., *Dinglich wirkendes Vermächtnis (legatum per vindicationem)*, w: *Handbuch des Römischen Privatrechts*, t. 2, red. U. Babusiaux, Chr. Baldus, W. Ernst, Fr.-St. Meissel, J. Platschek, Th. Rüfner, Tübingen 2023, s. 1632–1675.
- Windscheid B., *Lehrbuch des Pandektenrechts*, t. 1–3, wyd. 7, Frankfurt a.M. 1891.
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, wyd. 7, Warszawa 2023.
- Zimmermann R., *Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.